

﴿ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ﴾

Stanisław Kałużyński

KLASYCZNY JĘZYK MONGOLSKI

DIALOG

❧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❧

Stanisław Kałużyński

KLASYCZNY JĘZYK MONGOLSKI

SERIA

JĘZYKI AZJI I AFRYKI

pod redakcją
Janusza Daneckiego

Stanisław Kałużyński

KLASYCZNY
JĘZYK MONGOLSKI

Wydawnictwo Akademickie Dialog
Warszawa 1998

Do druku opiniowali

Stanisław Godziński
Jerzy Tulisow

Redakcja i korekta

Bronisława Dziedzic-Wesołowska

Książka powstała w ramach projektu „Języki Azji i Afryki”
finansowanego przez Komitet Badań Naukowych

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Edukacji
Narodowej

Na okładce zamieszczono reprodukcję czerwonej pieczęci wielkiego
chana Gujeka (1246-48) odcisniętej na liście do papieża Innocentego IV

© 1999 by Wydawnictwo Akademickie DIALOG

ISBN 978-83-8002-632-2

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

WSTĘP

Klasyczny język mongolski ma za sobą długą, co najmniej 800-letnią historię. Jego szczególną osobliwością jest to, że używano go wyłącznie w piśmie, nie zaś w mowie. Oddawany do rąk Czytelnika krótki zarys podstawowych cech tego języka nie zawiera systematycznego, wyczerpującego wykładu gramatyki. Omówione zostały zwięźle przede wszystkim te najważniejsze właściwości budowy morfologicznej i składniowej, które stanowią o jego istocie w ciągu wielu stuleci. Inne ograniczenie dotyczy historii języka klasycznego. Stosowany w piśmie przez przedstawicieli różnych epok, języków i dialektów podlegał w swych dziejach nieustannym wpływom z ich strony. Niekiedy wpływ ze strony języków żywych naruszał jego normy tylko doraźnie w tym czy innym konkretnym zabytku. Z biegiem czasu jednak część takich spontanicznych modyfikacji wchodziła na stałe do zespołu norm językowych albo przynajmniej była tolerowana. Występowały też okresy szczególnego nasilenia zmian. Pierwsza fala takich przeobrażeń nastąpiła na początku okresu klasycznego, a druga w czasach najnowszych, już niemal na oczach starszej generacji żyjących dziś ludzi. Otóż bardziej szczegółowe omówienie tych procesów i zmian musiałoby przybrać cechy gramatyki historycznej, co nie było zamierzeniem autora. Stąd obok nielicznych marginalnych uwag na temat odchyleń od norm języka klasycznego zostały przedstawione te jego cechy, które dominowały i były dla niego w ciągu wielu stuleci najbardziej typowe.

Materiał językowy, służący jako ilustracja omawianych konstrukcji składniowych, został zaczerpnięty w większości z XVII-wiecznej kroniki mongolskiej *Attan tobczy*. Jej fragment przytoczony na końcu stanowi przykład tekstu z okresu klasycznego, ale zawierającego też pewne elementy wcześniejszej epoki.

Miejsce języka klasycznego w grupie mongolskiej

Współcześnie na grupę mongolską składa się szereg języków o różnym zasięgu. Do tzw. języków peryferyjnych, które zachowały sporo cech archaicznych, należą santyjski (Santa) i mongorski (Monguor) w chińskiej prowincji Kan-su i C'ing-hai, dagurski (Dagur) w Mandżurii i mogolski (Mogoł) w Afganistanie. Mówią nim niewielkie grupy etniczne, liczące od kilkudziesięciu do stu kilkudziesięciu tysięcy ludzi, a ostatni z wymienionych jest dzisiaj raczej językiem martwym. Badania terenowe z lat 1969/70 wykazały, że już wówczas przestał być środkiem komunikacji językowej i popadał w zapomnienie. Żadna ze wspomnianych grup etnicznych nie stworzyła piśmiennictwa opartego na rodzimym języku.

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja pozostałych języków mongolskich: ojrackiego, właściwego mongolskiego, i buriackiego. Są one używane odpowiednio w zachodniej, wschodniej i północnej części obszaru zamieszkanego dość zwarcie – przynajmniej w przeszłości – przez liczne, jak na warunki stepowe, ludy mongolskie.

W bieżącym stuleciu wśród dialektów ojrackich wyodrębnił się język kałmucki. Jest używany przez rdzenną ludność (ok. 100 tys.) Republiki Kałmuckiej, która leży nad dolną Wołgą i wchodzi w skład Federacji Rosyjskiej. Kałmucy, tak jak reszta Ojratów, mają stare tradycje piśmiennicze i dzisiaj posiadają bogate piśmien-

nictwo, literaturę piękną, prasę itp. we własnym języku i piśmie, opartym na alfabecie rosyjskim. Pozostałe grupy ojrackie (dawniej plemiona) żyją w rozproszeniu na obszarach zachodniej Mongolii oraz w Dżungarii, Ałaszanie i prowincji Cing-hai na terenie Chin. Ojraccy mieszkańcy Chin używają do dziś zreformowanego w 1648 r. przez Zaja-panditę pisma mongolskiego, które dobrze oddaje XVII-wieczną mowę ojracką. Ogólną liczbę Ojratów (wraz z Kałmukami) można szacować na ok. 400 tys.

Buriaci w liczbie ok. 400 tys. żyją w Republice Buriackiej, która rozciąga się na południe, wschód i północ od Bajkału i wchodzi w skład Federacji Rosyjskiej. Od XVIII do początków XX w. Buriaci posługiwali się w piśmie klasycznym językiem mongolskim. Później przyjęli alfabet rosyjski i na podstawie dialektu choryńskiego stworzyli język literacki z bogatym piśmiennictwem: literaturą piękną, prasą, wydawnictwami różnego rodzaju itp.

Poważne problemy klasyfikacyjne stwarza tzw. właściwy język mongolski, którego używa najwięcej ludzi (ok. 6 mln), a który ściśle biorąc istnieje tylko jako pewne pojęcie w literaturze przedmiotu – zresztą już dziś przestarzałe. Jest to bowiem nazwa obejmująca liczną grupę dialektów Mongolii Wewnętrznej i Zewnętrznej, z których żaden przez długi czas nie uzyskał rangi języka literackiego, a jednoczyło je używanie w piśmiennictwie klasycznego języka mongolskiego oraz dość bliskie pokrewieństwo. Wydarzenia polityczne XX w. doprowadziły do tego, że z owej masy dialektów wyodrębnił się język Chałchasów, stanowiących ok. 80% ludności Republiki Mongolskiej. Od połowy bieżącego stulecia Chałchasi przestali się oficjalnie posługiwać w piśmie językiem klasycznym, przyjęli alfabet rosyjski i dostosowali go do potrzeb rodzimej mowy. Posiadanie własnego państwa, początkowo satelitarnego wobec ZSRR, przyczyniło się do szybkiego powstania języka literackiego i języka wszystkich form piśmiennictwa, jakie we współczesnym państwie występują. Ów

język literacki bywał nadal określany jako chałchaski, choć częściej nazywano go po prostu językiem mongolskim. Wynikało to ze starej tradycji piśmienniczej i historycznej, a także z faktu, że państwo Chałchasów jest nie tylko jedynym niepodległym państwem mongolskim, lecz co więcej tak się oficjalnie nazywa (*Mongol uts*). Dzisiaj język urzędowy Republiki Mongolskiej występuje już powszechnie jako mongolski, co wrosło chyba trwale w świadomość mieszkańców kraju.

Język klasyczny pozostaje nadal językiem piśmiennictwa po drugiej stronie granicy z Chinami, w Mongolii Wewnętrznej. Używają go przedstawiciele wszystkich tamtejszych grup etnicznych (dawniej plemion), choć na co dzień posługują się w mowie różnymi dialektami, jak czacharski, uracki, chorczyn-tumucki, chorczyński, udżumczyński czy ordoski.

Klasyczny język mongolski (*Classical Mongolian*) bywa w literaturze przedmiotu określany różnie. Mówi się o nim jako o literackim języku mongolskim (*mongolische Literatursprache, Literary Mongolian*), o mongolskim języku piśmiennictwa albo pisanym języku mongolskim (*Schriftmongolisch, Written Mongolian, mongolskij pismiennyj jazyk*) czy wreszcie jako o języku starego piśmiennictwa mongolskiego (*staropismiennyj jazyk*). Pojęcie klasycznego języka odnosi się dość często do pewnego tylko okresu w jego historii, który obejmował XVII i XVIII w. Jednakże w polskiej terminologii używamy tej nazwy w znaczeniu rosyjskiego: język starego piśmiennictwa. Istotnie, można wyróżnić w dziejach tego języka kilka okresów, ale cały czas mamy do czynienia z tym samym językiem i z tym samym alfabetem, który w ciągu swojej co najmniej 800-letniej historii z natury rzeczy ulegał zmianom, ale nie tracił nic z najważniejszych cech, stanowiących jego istotę. Można zatem mówić o piśmiennictwie przedklasycznym w XIII-XVI w., piśmiennictwo XVII-XVIII w. nazywać klasycznym, a teksty późniejsze, aż po wiek XX, określać jako piśmiennictwo

nowszej okolicy. Występują między tymi okresami wyraźne różnice, są one jednak mniejsze niż te, które dzieliły w tym samym czasie języki mówione. Zwłaszcza jeśli chodzi o piśmiennictwo od okresu klasycznego do naszych czasów, to z wyjątkiem zmieniającego się słownictwa, mamy w zasadzie do czynienia z tym samym językiem. Znaczniejsze rozbieżności, dotyczące niekiedy struktury języka, występowały w okresie przedklasycznym.

Okres klasyczny w pełni zasługuje na to miano. Charakteryzuje go niebywały, i to nie tylko jak na warunki stepowe, rozwój piśmiennictwa, przede wszystkim religijnego, ale także świeckiego w postaci licznych kronik historycznych. Częste czynne obcowanie z pismem i drukiem (ksylograficznym) przyczyniło się do nadania językowi ujednoczonej postaci pod względem form gramatycznych. Wzbogacone zostało słownictwo, czego wymagały liczące wiele setek tomów przekłady skomplikowanych treściowo tekstów sanskryckiej i tybetańskiej filozoficzno-teologicznej literatury buddyjskiej. Zmieniły się także kształty niektórych znaków alfabetu, a w części i ortografia. Ów niespotykany wcześniej na stepach rozkwit piśmiennictwa przyczynił się do częstego przenoszenia pojęcia klasycznego okresu na język tego piśmiennictwa, którym pozostawał nadal, mimo określonych zmian, ten sam język zaświadczony w piśmie ujgurskim jeszcze w XIII w.

Z kolei następne stulecia, a zwłaszcza koniec XIX i pierwsza połowa XX w., wniosły do języka klasycznego nowe elementy, przede wszystkim leksykalne. Zaczęło do niego przenikać słownictwo związane z nowymi prądami ideologicznymi i umysłowymi, nauką i techniką, zmianami w gospodarce i życiu społecznym.

Niezależnie od okresów przelomowych język klasyczny przez cały okres swego istnienia był narażony na przenikanie kolo-kwializmów i różnych form dialektalnych. Języka klasycznego używali w piśmie wszyscy mieszkańcy Mongolii Wewnętrznej

i Zewnętrznej, gdzie żyło wiele plemion, w różnym stopniu ze sobą spokrewnionych. Był używany u Buriatów na Syberii po przyjęciu przez nich lamaizmu w XVIII w., choć mówili własnym odrębnym językiem z licznymi dialektami. Do połowy XVII w. stosowali go w piśmie także Mongołowie zachodni, tj. Ojraci. Ci uznali jednak, jak widać, że różnice między językiem pisma a ich mową ojczystą stawały się zbyt duże, i wspomniany mnich buddyjski, Ojrat Zaja-pandita, opracował nowe pismo. Wzorując się na starym alfabecie, stworzył pismo w zasadzie fonetyczne, które oddaje ówczesną XVII-wieczną ojracką wymowę. Okazało się tak proste i jednoznaczne, że zyskało sobie miano „jasnego pisma”.

Podczas gdy pochodzenie alfabetu mongolskiego jest od dawna znane, to sam język klasyczny stanowi do dziś pod wieloma względami zagadkę. Nie wiadomo, jaki lud mongolski używał go pierwotnie ani od kiedy dokładnie Mongołowie zaczęli stosować to pismo i język. Zarówno jego najstarszy zabytek, tzw. kamień Czyngis-chana, datowany na rok 1225, jak wszystkie późniejsze z tamtej epoki różniły się wyraźnie od ówczesnego języka mówionego.

W opinii specjalistów klasyczny język mongolski odpowiada, poza pewnymi nielicznymi cechami, dość dokładnie językowi staromongolskiemu, czyli hipotetycznemu stadium rozwojowemu języków mongolskich z okresu przed XII w. Język mówiony, używany przez Mongołów od XII-XIII do XV-XVI w. nosi nazwę średniomongolskiego i jest nam dobrze znany na podstawie licznych źródeł. Brak w nim różnic, które by wykraczały ponad poziom dialektów, choć źródła pochodzą niekiedy z bardzo odległych miejsc.

Najwcześniejsza wzmianka o używaniu przez Mongołów pisma jest zawarta w *Tajnej historii Mongołów*, odnosi się do 1206 roku i dotyczy zapisu orzeczeń sądowych oraz podziału poddanych państwa. Według tradycji mongolskiej wprowadzenie pisma

w państwie Czyngis-chana nastąpiło po podboju w 1204 r. tureckiego chanatu Najmanów w zachodniej Mongolii i w Dżungarii. Do niewoli mongolskiej dostał się wtedy sekretarz i strażnik pieczęci najmańskiego chana, Ujgur Tatatonga. Przeszedł on następnie na służbę Czyngis-chana, przedstawił mu korzyści płynące z używania pisma i stworzył zaczątki kancelarii. W późniejszych dziesięcioleciach trzon szeroko rozbudowanej kancelarii wielkiego chana istotnie tworzyli Ujgurowie.

Współcześni uczeni mongolscy cofają stosowanie pisma przez ich przodków do XII w., co jest bardzo prawdopodobne, ale brak zarówno dowodów materialnych, jak choćby wzmianek źródłowych. W tym czasie pismo mogło być w użyciu nie tylko u tureckich Najmanów, którzy nie byli bezpośrednimi sąsiadami Mongołów, lecz również u Kereitów. Ci ostatni, lud prawie na pewno mongolski, mieli swój chanat w sąsiedztwie mongolskich koczowisk. Co więcej, utrzymywali też z Mongołami właściwymi bliskie stosunki. Ich ostatniego władcę, Tooril-chana, łączył dość ścisły sojusz z ojcem Czyngis-chana, Jesugejem. Później przez dłuższy czas – aż do wybuchu konfliktu między nimi – Tooril wspierał Czyngis-chana i dopomógł mu w jego karierze politycznej. Kereici, podobnie jak Najmanowie, byli w części wyznawcami nestorianizmu, ale buddyzm też nie był im obcy. Z pierwszą religią na pewno, z drugą być może także zapoznali się za pośrednictwem Ujgurów. Jak wiadomo, oba wyznania nie obywaty się bez pisma i bez tekstów religijnych.

Można wysunąć jeszcze jedną hipotezę, a mianowicie karakitajskiego pochodzenia klasycznego języka mongolskiego. Karakitajowie to część mongolskiego ludu Kitanów, która po podboju ich państwa (dynastia Liao, 907-1125) w 1125 r. przez Dżurdzenów opuściła północne Chiny, wywędrowała na zachód i tutaj, na pograniczach obu Turkiestanów stworzyła nowe państwo. W okresie największego rozwoju sięgało ono na zachodzie do

brzegów Syr-darii, na północy do jeziora Bałchasz i górnego Irtyszu, a na wschodzie po jezioro Łob-nor i rzekę Urungu. Państwo to występuje w źródłach muzułmańskich pod nazwą państwa Kara-Kitajów. Kitanowie byli gorliwymi wyznawcami buddyzmu i pozostali mu wierni także w nowej ojczyźnie. Jeśli z podbitą ludnością muzułmańską miesiali częste konflikty, to wspólnota religijna z buddyjskimi w większości Ujgurami powodowała łagodniejszą politykę, a nawet współpracę, zwłaszcza po zwasalizowaniu ujgurskiego królestwa. Kres państwu Kara-Kitajów położył jeden z wodzów Czyngis-chana w 1218 r. Mieliby więc Ujgurowie, ówcześni mistrzowie pisma, kilkadziesiąt lat na opracowanie dla najbliższej im znanego ludu mongolskiego nowego pisma opartego na własnym alfabecie. Są też dane, pozwalające sądzić, że język Kitanów należał do bardziej archaicznych mongolskich języków epoki. Słabą stroną tej hipotezy stanowi fakt, że Kitanowie w czasie panowania w Chinach używali własnego pisma, które zewnętrznie przypomina pismo chińskie, ale którego nie udało się dotąd rozszyfrować. Można jednak mimo to przyjąć, nawet przy założeniu, że w nowych siedzibach Kitanowie zachowali tamto pismo, iż uczeni w piśmie Ujgurowie znali ich język lepiej niż jakikolwiek inny mongolski i transkrybowali go lub zapisywali swoim pismem choćby na własne potrzeby. Mógł zatem powstać u nich jakiś wzór sposobu zapisywania czy też transkrybowania języka Kitanów. Później, jeszcze w czasach istnienia państwa Kara-Kitajów, mogli ten wzorzec przenieść do kancelarii chana Mongołów, tym bardziej że władca Ujgurów zerwał dość wcześnie (ok. 1208 r.) stosunki wasalne z Kara-Kitajami i poddał się władzy Czyngis-chana. Pamiętać też trzeba, że sekretarzami i skrybami byli tam początkowo wyłącznie, a później głównie Ujgurowie.

Tak czy inaczej, decydujący udział Ujgurów we wprowadzaniu wśród Mongołów pisma jest niewątpliwy, bo przecież przejęty

został alfabet ujgurski. Natomiast ewentualne ogniwa pośrednie nie są nam znane. Język wprowadzony do piśmiennictwa wraz z alfabetem ujgurskim jest jednym z języków grupy mongolskiej, ale znanym tylko w formie pisanej. Kiedy go wprowadzano, odbiegał znacznie od języka mówionego, i jeśli nie został stworzony specjalnie dla celów pisma, to musiał się opierać na jakimś archaicznym języku lub dialekcie.

Sam fakt używania w piśmie innego języka niż w mowie, pokrewnego lub nawet obcego, nie jest w historii piśmiennictwa niczym osobliwym. Znamy to nawet z własnych dziejów, kiedy przez kilka stuleci językiem naszego piśmiennictwa była łacina.

Stosunek języka klasycznego do niektórych innych języków mongolskich ilustruje poniższa tabela. Obejmuje ona kilkadziesiąt wyrazów tego języka zestawionych z ich odpowiednikami w języku średniomongolskim, chałchaskim (współczesnym mongolskim), ordoskim i buriackim. Średniomongolski towarzyszył przyjmowaniu w piśmie języka klasycznego, chałchaski i buriacki są dzisiaj odrębnymi językami, natomiast ordoski to dialekt Mongołów Ordosu, którzy do dziś posługują się w piśmie archaicznym językiem klasycznym. Stąd dla chałchaskiego i buriackiego zastosowano transliterację współczesnej pisowni, a dla ordoskiego zapis fonetyczny ich dialektu.

Osobliwość używania języka klasycznego polegała na tym, że wszystkie wyrazy i wszystkie formy gramatyczne odczytywano – i to, jak można sądzić, od czasów najdawniejszych – zgodnie z normami języka mówionego. Normy te zmieniały się w zależności od epoki i od przynależności plemiennej czyli języka czytającego. Na przykład formę ablatiwu *ger-ečē* ‘z jurty’ Chałchas odczytywał *gerees*, a Buriat *gerhee*, formę genetiwu *γar-un* ‘ręki’ pierwszy czytał jako *gariin*, drugi – *garaj*, formę biernika *ger-i* ‘jurte’, pierwszy – *geriig*, drugi – *geryje*, formę nomen perfecti *iregsen* ‘przybyły, ten który przyszedł’ pierwszy – *irsen*, drugi –

irhen, formę *iremüj* ‘przychodzi, przyjdzie’ obaj jednakowo – *irne*. Jedynie z rzadka spotykało się archaizowany sposób czytania, bardziej zbliżony do zapisu, ale miało to charakter sztuczny.

Wyrazy języka klasycznego (wybrane przykładowo)
w zestawieniu z ich odpowiednikami w niektórych innych
językach mongolskich

Języki

klasyczny	śr.mong.	chałch.	ord.	bur.	znaczenie
<i>ayula</i>	<i>a'ula</i>	<i>uul</i>	<i>ül</i>	<i>uula</i>	‘góra’
<i>ayuški</i>	<i>a'ušgi</i>	<i>uušgi</i>	<i>üški</i>	<i>uušxa</i>	‘płuca’
<i>ažirya</i>	<i>ažirga</i>	<i>azraga</i>	<i>ažarga</i>	<i>azarga</i>	‘ogier’
<i>arban</i>	<i>harban</i>	<i>araw</i>	<i>arwa</i>	<i>arban</i>	‘10’
<i>birayu</i>	<i>bura'u</i>	<i>bjaruu</i>	<i>birü</i>	<i>buruu</i>	‘ciele’
<i>čayasun</i>	<i>ča'alsun</i>	<i>caas</i>	<i>čäsu</i>	<i>saarhan</i>	‘papier’
<i>časun</i>	<i>časun</i>	<i>cas</i>	<i>žasu</i>	<i>sahan</i>	‘śnieg’
<i>čisun</i>	<i>čisun</i>	<i>cus</i>	<i>žusu</i>	<i>šuhan</i>	‘krew’
<i>ebüdüg</i>	<i>ebüdüg</i>	<i>öwdög</i>	<i>öwödök</i>	<i>übdeg</i>	‘kolano’
<i>ebüsün</i>	<i>ebesün</i>	<i>öws</i>	<i>öwösü</i>	<i>übhon</i>	‘trawa’
<i>ebül</i>	<i>übül</i>	<i>öwöl</i>	<i>öwöl</i>	<i>übel</i>	‘zima’
<i>gegüü</i>	<i>ge'ün</i>	<i>güü</i>	<i>gü</i>	<i>güün</i>	‘klacz’
<i>ildü</i>	<i>hildün</i>	<i>ild</i>	<i>üldü</i>	<i>elde</i>	‘miecz’
<i>imaγan</i>	<i>ima'an</i>	<i>jamaa</i>	<i>jamā</i>	<i>jamaan</i>	‘koza’
<i>ižayur</i>	<i>huža'ur</i>	<i>jožuur</i>	<i>ižür</i>	<i>uzuur</i>	‘korzeń’
<i>köke</i>	<i>köke</i>	<i>xöx</i>	<i>göxö</i>	<i>xüxe</i>	‘błękitny’
<i>kituγa</i>	<i>kitugai</i>	<i>xutga</i>	<i>utaga</i>	<i>xutaga</i>	‘nóż’
<i>kirayu</i>	-	<i>xjaruu</i>	<i>kirü</i>	<i>xjuruu</i>	‘szron’
<i>miqan</i>	<i>miqan</i>	<i>max</i>	<i>maxa</i>	<i>mjaxan</i>	‘mięso’
<i>modun</i>	<i>mudun</i>	<i>mod</i>	<i>mudu</i>	<i>modon</i>	‘drzewo’